

Iosif-Marin BALOG

HABITATUL ȘI ARHITECTURA RURALĂ ÎN TRANSILVANIA ÎN NOUL CONTEXT ECONOMIC DIN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA – INTERFERENȚE ȘI MODERNIZARE

O analiză a habitatului din perspectiva condiționărilor economice care-i determină evoluția este în măsură să releve noi dimensiuni ale tendinței de modernizare, care își accentuează ritmul și caracteristicile în societatea transilvană din a doua jumătate a veacului al XIX-lea.

Sursele istorice, dincolo de date statistice incomplete, sunt destul de sărace în detaliile pe care le dau în privința locuinței rurale din secolul al XIX-lea. Perisabilitatea materialului din care au fost construite (lemn, chirpici) a făcut ca cea mai mare parte a lor să dispară odată cu trecerea timpului. Singurele surse rămân, fără îndoială, muzeele etnografice în aer liber care, în urma eforturilor din ultimele șase-șapte decenii, conservă bogate mărturii în acest sens. Istoricii de artă, istoricii arhitecturii și etnografii au realizat studii extrem de valoroase, dar ceea ce lipsește este perspectiva istorică și, mai ales, conjunctura economico-socială care le-a direcționat evoluția. În plus, analizarea din această perspectivă a arhitecturii din spațiul transilvănean relevă căile pe care le-a urmat lumea rurală și orașul în efortul de inovare și modernizare și, pe de altă parte, modul cum s-au realizat posibilele filiații dinspre modelul orașului care a scos satul din punct de vedere arhitectonic din vechea izolare, punându-l în contact nemijlocit cu lumea urbană.

Ca un specific al Vechiului Regim, economia rurală obliga țăranul să-și producă singur cea mai mare parte a bunurilor de care avea nevoie: cultiva pământul, creștea animalele, construia casa și anexele gospodărești, practica o serie de meșteșuguri. Ca urmare a diversificării ocupațiilor economice și a relativei îmbunătățiri a situației materiale a satului în urma reformelor agrare, a schimbărilor în natura și structura proprietății, au sporit și pretențiile lumii țărănești în materie constructivă, iar locuințele cunosc și ele o adaptare la noile nevoi. Pe fondul unei diferențieri economice ca urmare a libertății de inițiativă, favorizată de cerințele pieței, dar și de calitățile personale ale individului, în tot mai multe comunități rurale apar oameni de condiție materială bună. *Ea se reflectă imediat și cel mai direct în trăsăturile novatoare ale arhitecturii*, în locuințe cu mai multe încăperi, la care se constată o certă redimensionare și o atenție sporită acordată laturii estetice a locuinței. Dacă anterior, pe vremea iobăgiei, țăranul acorda mai puțină atenție esteticii locuinței, acest fapt se datora de bună seamă precarității condiției sale economice izvorâte din starea de servitute, dar și considerentului că aspectul exterior al gospodăriei ar atrage atenția stăpânului de pământ, care ar cere mai mult de la țăran, sau a receptorului care l-ar obliga la mai multe impozite, în condițiile în care acestea nu erau reglementate încă în sens modern și rămăneau la discreția potențailor locali. Îmbunătățirea relativă a condițiilor materiale în deceniul al VI-lea din secolul al XIX-lea se reflectă în sporirea grijii pentru estetica locuinței, pentru zugrăvirea ei exterioară, ceea ce denotă și o anumită stare de optimism și destindere pe care o cunoaște satul transilvan după 1850. În același timp, reglementările statului cu privire la urbanism – măsuri de igienă, de prevenire a incendiilor și inundațiilor – sunt norme de care, după 1850, se va ține tot mai mult seama. La nivelul comunității sătești, documentele și mărturiile contemporane epocii relevă o anumită destindere materială¹, o îmbunătățire a condiției economice a țăranimii reflectate în locuință, îmbrăcăminte și regim alimentar. Se înmulțesc în sate casele de piatră și din lemn mai temeinic construite și care aveau

¹ *Fond nr. 15*, Directoratul Fiscal, între bunurile confiscate de Fisc erau în general terenuri, case și anexe. Pentru datorii ce depășeau 200 fl., în general se puneau sub sechestru casele debitorilor. *V. fila 361/1852, [Dacht] Ausweis über die Sequestrierten Güter...*; Simion Retegan, *Mutații economice în satul românesc din Transilvania la mijlocul veacului al XIX-lea, 1848-1867*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, Cluj, XXI, 1978, pp. 200-201.

menirea să răspundă noilor cerințe economice. În interior crește gradul de confort al casei țărănești prin îmbogățirea și diversificarea mobilierului odată cu răspândirea pieselor de târg, prin îmbunătățirea tehnicii de încălzire, trecându-se la folosirea pe scară largă a hornurilor și a sobelor de fontă și de tablă, care încep să fie produse pe scară mai largă și în fabricile din Transilvania. Astfel turnătoriile din cadrul Societății de Mine și Furnale din Brașov produceau în anii '60 pe scară largă celebrele sobe de fontă la Vlăhița și Călan (Regulirfüllöfen, Frühstücköfen, Salonöfen), la prețuri destul de accesibile, între 10 și 25 de florini.²

Ce înseamnă, de pildă, condiția materială bună în anii '60 ai secolului al XIX-lea? Documentele, în speță registrele fiscale de impunere sau cele de sechestru, relevă că averea unui țăran considerat înstărit se ridica undeva la 1000 florini, față de un țăran sărac a cărui avere nu depășea 50 florini.³ 50 de ani mai târziu, în noua ambianță economică de la începutul secolului al XX-lea, când semnele modernizării erau tot mai evidente în lumea satului, țăran înstărit era cel care deținea o avere de cel puțin 10-12.000 de coroane, față de unul sărac ce nu dispunea decât de aproximativ 2-300 de coroane.⁴

Apariția parafinei și a lumânărilor de stearină a pregătit drumul pentru revoluționarea sistemului de iluminat, încât lupta cu întunericul nu mai era nici pentru lumea rurală o problemă atât de acută. Mai ales acolo unde românii trăiau în nemijlocita vecinătate a maghiarilor sau sașilor se manifestă dorința și tendința de *imitație*. De altfel, această dorință de imitație trebuie pusă și pe seama unui *spirit de concurență economico-socială* ce-și face tot mai simțită prezența.

Tehnica de construcție se perfecționează în sensul utilizării pe scară largă (acolo unde resursele o permiteau) a lemnului cioplit pe cel puțin două părți, îmbinat în cea mai bună tehnică a „cățeilor”, preluată, se pare, de la sași.⁵ Temelia și, implicit, elevația casei cunosc o evidentă îmbunătățire, regăsite și în tendința sporirii confortului locuinței. Planurile cunosc o diversificare și o înnoire concordantă; astfel, planul de tip nou, extins acum pe scară largă, cuprinde o tindă centrală și, de fiecare parte a ei, câte o încăpere de proporții egale, cu două ferestre, una la fațadă, alta lateral. La fațadă exista prispa mărginită de stâlpi și o balustradă, care capătă tot mai mult și o funcțiune estetică. Din acest plan derivă locuințele cu 4 sau 5 încăperi – e drept mai puține, dar semn al unei stări materiale deosebite.

Planurile, tehnicile de construcție și, implicit, dimensiunea locuințelor sunt marcate de la o zonă la alta de condițiile economice locale. Sigur că aceste transformări se petrec în primul rând acolo unde era dominantă arhitectura de lemn și mai puțin în Câmpia Transilvană, unde resursele mici de lemn limitau tehnicile și posibilitățile de construcție, sau în zona de sud a Transilvaniei, unde românii trăiau în imediata vecinătate a sașilor a căror arhitectură i-a influențat în mod evident.

Interiorul locuinței a cunoscut reasezări și adaptări conforme cu spiritul și cerințele timpului. Am amintit anterior de răspândirea sobelor de fontă și de tablă; mobilierul cunoaște și el o diversificare și o adaptare la noile cerințe; formele devin mai variate și standardizate (produse de meșteri, eliberați treptat de constrângerile sistemului breslelor) și valorificate prin intermediul pieței și târgurilor. Presa vremii deplânge deseori „luxul exagerat” al țăranului, faptul că acesta nu se mai mulțumea cu vechile produse confecționate în casă. Tot legat de noile gusturi și exigențe, asistăm în lumea rurală la răspândirea locuințelor cu două nivele. Ea este încă timidă și sporadică și nu este vorba de o influență dinspre oraș, ci rațiunile economice au fost cele care au determinat-o; apariția pivnițelor la subsolurile unor locuințe relativ înstărite a fost dictată de aceleași rațiuni economice. Cu

² *Kronstädter Bergbau-und Hütten-Aktien-Verein*, Budapest, 1858, pp. 25-27.

³ Vezi în acest sens S. Retegan, *Aspecte ale stratificării sociale în satul românesc din Transilvania în a doua jumătate a secolului al 19-lea*, în „AIIA...” Cluj, nr. 23, 1980, p. 311 și urm.

⁴ Victor Păcală, *Monografia comunei Rășinari*, Sibiu, 1915.

⁵ Paul Petrescu, *Tradiția franconă în arhitectura populară săsească din sudul Transilvaniei*, în „Studii și Cercetări de Istoria Artei”, București, 1971, p.112 și urm.

timpul, pivnița s-a înălțat datorită folosirii pe scară tot mai largă a pietrei și cărămizii. Din rațiuni practice, pivnița este „împinsă” mai în spate, lăsându-se loc și unei bucătării, care devine și ea locuibilă. Această ridicare pe verticală, deocamdată nu prea răspândită, se va extinde în deceniile următoare.

O strânsă condiționare a existat dinspre politica economică a statului care, pe măsura modernizării sale, se implică tot mai mult, atât în problema regimului silvic, cât și în cea a arhitecturii, cele două aspecte fiind într-o relație strânsă. Astfel, în Legea silvică din 3 decembrie 1852 se reflectau și noile principii referitoare la rolul și însemnătatea pădurilor.⁶ Aplicarea legii s-a făcut începând cu anul 1857, așadar după reglementarea situației agrare, și a impus un regim deosebit de restrictiv, fapt ce și-a pus amprenta asupra cantității de lemn exploatabil pentru construcții. Ca urmare, se produce o creștere a prețului lemnului, atât în stare naturală, cât și prelucrat, iar situația materială a proprietarului a devenit determinantă în tendințele constructive, începând cu acești ani de la mijlocul veacului al XIX-lea.

Noua lege din 1872 pune accent, de data aceasta, pe interesele economice ale proprietarilor, fapt ce a contribuit la o intensificare a exploatării de masă lemnoasă.⁷ Producția de cherestea cunoaște o creștere deosebită în noile condiții create de industrializare și modernizare. Numai în zona Munților Apuseni, în 1878, numărul fierăstraielor hidraulice și cu abur era de 58 în Comitatul Cluj, 21 în Turda-Arieș, 62 în Alba de Jos și 27 în Hunedoara.⁸

Modernizarea economică și arhitectura: condiționări și efecte

Afirmam anterior că necesitatea și exigențele noului mod de trai și producție impuneau o modificare radicală a construcției de case de locuit și acareturi economice. Nu trebuie uitat apoi faptul că în Transilvania fiecare grup etnic a avut, datorită condițiilor istorice și naturale, propriul stil și propria concepție de a construi. Vechiul Regim a menținut și condiționat aceste distincțiuni pe fondul unui sistem politic și administrativ exclusivist care, pe lângă menținerea unei structuri sociale extrem de rigide, a conservat și un set întreg de atitudini și prejudecăți ce-și aveau resorturile în excluderea economică și chiar personală pentru categoriile servile cu o situație materială modestă. Transformările economice de la mijlocul secolului al XIX-lea au deschis calea unui proces de osmoză reciprocă, în concordanță cu spiritul timpului și cu condiționările economice care l-au însoțit.⁹ S-a adăugat tendința de a imita ceea ce, de-a lungul timpului, românii au văzut la sași și maghiari, dar împrejurările economice nu le îngăduiseră să le pună în aplicare. Noile conjuncturi aduc în prim plan un efort de *concurență* atât la nivel social, cât și etnic, de vreme ce în Transilvania diferențierile etnice s-au suprapus, în cele mai multe cazuri, celor sociale.

Desigur, particularitățile regionale au fost semnificative și au fost condiționate de o serie întreagă de factori economici și non-economiци: natura, moștenirea istoriei, apropierea de centrele urbane etc. Toate și-au spus cuvântul în acest context. În comunitățile săsești sau cu o populație săsească semnificativă predominau casele din cărămidă, care se impuneau definitiv în locul pietrei încă din veacul al XVIII-lea.¹⁰ Iată un singur exemplu în care identitatea etnică reflectă tendințele în materie de construcții pe fostul Fundus Regius în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.¹¹

Construcții de zid: în grupul românesc: 11.748 - 24,5%
în grupul unguresc: 3.418 - 42,4%

⁶ István Csucsuj, *Istoria pădurilor din Transilvania 1848-1914*, Cluj-Napoca, 1998, p. 98.

⁷ *Ibidem*, p. 105.

⁸ *Ibidem*, p. 146.

⁹ August Jekelius, *Die Bevölkerungs- und Berufsstatistik des ehemaligen Königsbodens*, Hermannstadt, 1908, p. 134.

¹⁰ Erich Jekelius, *Die Dörfer des Burzenlandes*, erster Teil, Kronstadt, 1929, pp. 227-249.

¹¹ *Ibidem*, p. 139; Gr. Maior, *Politica agrară la români*, București, 1906, p. 324.

	în grupul săsesc: 287.775 - 69,3%
Construcții de pământ:	în grupul românesc: 1030 - 2,2%
	în grupul unguresc: 104 - 1,3%
	în grupul săsesc: 1689 - 4,1%
Construcții de lemn:	în grupul românesc: 35.4661
	în grupul unguresc: 4.548
	în grupul săsesc: 11.077
Acoperișuri de țiglă și tablă:	în grupul românesc: 15.245 - 31,6%
	în grupul unguresc: 5.246 - 65,6%
	în grupul săsesc: 32.652 - 78,6%
Acoperișuri de șindrilă și scânduri:	în grupul românesc: 24.930 - 51%
	în grupul unguresc: 2.303 - 28,5%
	în grupul săsesc: 4.483 - 10,8%
Acoperișuri de paie-stuf:	în grupul românesc: 8.069 - 16%
	în grupul unguresc: 524 - 6%
	în grupul săsesc: 4.416 - 10%

După cum se poate observa, din statistica de mai sus se constată că, în cazul românilor, casele de lemn dețineau o pondere de 73,5% în raport cu sașii, ale căror case construite din lemn erau în proporție de 26,6%. În schimb, apanaj al sașilor au fost casele masive de zid (69,3%), construite și ordonate potrivit vechilor tendințe, care corespundeau unui anumit tip de exigență și unei viziuni economice și spațiale caracteristice. Desigur, este vorba de cea mai dezvoltată zonă a Transilvaniei din punct de vedere economic și care va cunoaște tendințe similare în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, atenuate însă în deceniul al 9-lea, în condițiile războiului vamal cu România. În celelalte comitate transilvănene lemnul și lutul dețineau ponderea cea mai mare¹², însă tehnica de construcție cunoaște semnificative îmbunătățiri și datorită inovațiilor tehnologice care au loc acum.

Construirea casei a fost condiționată de *factori obiectivi și subiectivi*. În cazul celor dintâi intrau, desigur, aspectele economice: resurse financiare disponibile, materialele de construcție, reglementări privind normele de urbanism, restricții legate de incendii, inundații etc. În categoria factorilor subiectivi intrau tradițiile în materie constructivă, gusturile personale ale proprietarului, spiritul de imitație etc. Un rol deosebit l-au avut meșterii care, pe măsura avansului societății moderne, se vor adapta noilor cerințe, cu toate că meseriile specifice (dulgher, tâmplar etc.) erau adesea moștenite din tată în fiu. Dacă în perioada anterioară desființării breslelor întâlneam numeroase corporații de meșteri, principiul liberei concurențe, inițiat în Transilvania la 1850, schimbă starea de lucruri. Documentele relevă totuși că acești meșteri ai lemnului apar ca adevărate caste, tocmind lucrări și deținând exclusivitate în zone întinse. „Semnul de mare meșter” și „grinda meșterilor” erau elementele nelipsite în trecut care marcau foarte multe din lucrările în lemn, de la simple locuințe până la edificiile de cult. Să nu uităm faptul că breslele își aveau însemnele lor distincte pe categorii de specialități, încât, privită din această perspectivă, practica semnului de mare meșter capătă semnificații economice mult mai largi.

Dintre locuințele țărănești din lemn, în secolele XIX-XX, cea mai răspândită este casa cu prispă parțială.¹³ Sistemul constructiv al acestei locuințe este cel obișnuit, cu pereții din bârne așezate orizontal pe o talpă solidă încheiată în partea superioară de grinzile cosoroabelor pe care se sprijină structura acoperișului. Spațiul din fața tindei, sub același acoperiș unitar, constituie prispa sau târnațul. Deși conservă structura planului în formă primară, tipul acesta de locuință are o evoluție

¹² În comitatul Turda-Arieș, în anii '80, 79% din case erau din lemn, în Bistrița-Năsăud 84,7%, în Solnoc-Dăbâca 76,3%, dar în Târnava Mare 66,4% erau din cărămidă; vezi Jekelius, *Die Bevölkerung ...*, p. 135.

¹³ Paul Stahl, *Planurile caselor românești țărănești*, Sibiu, 1958, p. 15.

proprie, marcată de la o zonă la alta de condițiile economice locale. În zona Munților Apuseni, locuinței cu tindă și prispă i se adaugă în față o altă prispă, întinsă pe toată lungimea construcției.¹⁴

Această prispă cuprinde treptat și fațadele la temelie, generând astfel acea variantă mai dezvoltată – dar și de dată mai recentă – pe care o îmbracă locuința de zidărie.

Simptomatică din punctul de vedere al condiționării economice este, în cazul arhitecturii din lemn, generalizarea cămării, care devine o piesă nelipsită din programul locuinței din zonele Apusenilor, Chioarului, Maramureșului sau Hunedoarei; la fel, apariția „celarului” sau a „dosarului”. Schimbarea planului locuințelor a coincis cu modernizarea și sporirea cerințelor și cu evoluția tehnicii de construcție. Apar procedee noi, tehnici noi, decoruri noi, în concordanță cu evoluția gusturilor și a pretențiilor în care cerințele funcționale se îmbină cu cele estetice. Planul de tip nou cuprinde o tindă centrală și, de fiecare parte a ei, o încăpere de proporții egale, cu două geamuri, unul la fațadă, altul lateral. La fațadă există prispa mărginită de stâlpi și balustradă, care capătă tot mai mult o funcțiune estetică după ce, înainte, avusese o funcțiune eminentemente practică, de a suplini temelia de piatră și a apăra locuința de frigul ce se propaga pe dedesupt.¹⁵ Tinda devine odaie de locuit, iar odaia din dreapta devine „odaia frumoasă”. Tot acum putem vorbi de planul cu 5 încăperi, similar cu acela cu trei, dar „mărit”, ca urmare a nevoilor economice și a dorinței de etalare.¹⁶

Nu în ultimul rând, trebuie amintită extinderea la fațadă a unei terase cunoscute sub diverse denumiri: privariu, cerdac, șatră etc., la care pe lângă funcțiunea eminentemente economică, nu trebuie să o omitterem pe cea estetică și pe cea destinată petrecerii timpului liber, ceea ce nu reprezintă decât încă un simptom al modernității, ideea de *loisir* pătrunzând treptat și în lumea rurală.

Casele cu etaj au apărut din rațiuni economice și au fost o invenție mai târzie, ele făcându-și intrarea în lumea rurală cel mai devreme în prima jumătate a secolului al XIX-lea.¹⁷ Dacă sunt specifice părții de nord a Olteniei, în nord-estul Munteniei, zona Muscelului, în Transilvania apar inițial în Țara Hațegului. Trebuie, de asemenea, remarcat faptul că exista, pe lângă influența economică locală, și una urbană, dar care este evidentă spre finele veacului al XIX-lea în așezările rurale aflate în imediata vecinătate a orașului.

De obicei, parterul cuprindea inițial o pivniță din ziduri groase de piatră și cărămidă, uneori în rânduri alternative, cu o scară interioară prin care se realiza accesul la etaj. Uneori, din rațiuni practice, apare și o bucătărie la parter. Apariția cămării desigur că va fi fost legată și de extinderea culturii cartofului în Transilvania și de folosirea lui pe scară largă. Necesitățile de păstrare a acestui aliment au reclamat construirea unui spațiu adecvat de păstrare care, cu timpul, a fost scos din perimetrul locuinței și plasat dedesupt, pe un plan înclinat, apoi prin mărirea elevației, atunci când casa era construită pe un teren plat. Balustrada prispei este din bârne așezate orizontal. Planul cel mai răspândit are cămară, cameră de locuit și camera frumoasă. Diferitele exigențe economice reclamate de ocupațiile agricole (creșterea animalelor) au impus tehnici aparte de construire a locuințelor, fie ele temporare sau permanente.¹⁸ Păstoritul și creșterea animalelor au determinat apariția unor gospodării cu o curte întărită, care au evoluat uneori de la simple locuințe sezoniere la statutul de locuințe permanente. Astfel, noua tendință se observă cel mai bine în faptul că materialul este mai îngrijit prelucrat. Bârnelor pentru casa de locuit erau lucrate mai elevat, încât să formeze un perete plin. În schimb, bârnelor utilizate pentru construirea anexelor gospodărești erau, de obicei, rotunde.

Ori de câte ori a fost posibil, temeliile casei și ale curții închise și întărite au fost construite din piatră.

¹⁴ *Ibidem*, p. 16.

¹⁵ Paul Stahl, *op. cit.*, pp. 18-19.

¹⁶ Boris Zdrenciu, *Aspecte de arhitectură populară în comuna Ieud, Raionul Vișeu*, în „SCIA”, II, 1955, nr. 1-2, pp. 317-322.

¹⁷ P. Stahl, *Les vieilles maisons étage de Roumanie*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, Bucarest, II, 1964, nr. 3-4.

¹⁸ V. Butură, *Adăposturile temporare în sud-estul Munților Apuseni*, în „Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei”, 1957-1958, p. 95 și urm.; Nicolae Dunăre, *Gospodării cu curte închisă și întărită în zona fânațelor din Munții Apuseni*, în „Apulum”, VIII, 1971, pp. 525-539.

Zonele specifice unde s-a practicat acest sistem au fost Munții Apuseni, zona Branului și în unele sate de munte din Mărginimea Sibiului.¹⁹ Fie din motive de dimensionare, fie datorită cerințelor de lucru sau a durabilității, se impun noi soluții constructive în care, alături de lemn, sunt întrebuițate alte materiale, precum piatra sau cărămida. Sunt foarte multe astfel de variante cu rezolvări planimetrice și tehnice dintre cele mai inedite. La originea unor asemenea rațiuni constructive a stat, în principal, apariția de noi ocupații legate de meșteșuguri, de activități complementare gospodăriei agricole, destinate să suplinească timpul destul de îndelungat de inactivitate, generat de extrasezon și să aducă noi surse de venit. Acolo unde îndeletnicirile mergeau în sensul practicării comerțului, spațiile destinate lor au devenit mai individualizate²⁰ și s-au desprins treptat de locuință. Aceasta în cazul lumii rurale, pe când în lumea urbană tendința era ca, în condițiile ascensiunii unei arhitecturi pe verticală, parterul să capete o funcțiune eminent economică (comercială), iar nivelul (nivelele) superior (superioare) să fie destinat(e) în continuare locuinței. Privită în contextul celor două medii economice diferite, locuința rurală și cea urbană au avut caracteristici aparte, derivate din funcția diferită a satului și a orașului. Străvechea opoziție dintre cele două lumi și-a păstrat valabilitatea, slujind, până la urmă, unor moduri de viață diferite.

Tot legat de modul de viață, dar și de imixtiunea autorităților în privința esteticii și, mai ales, a igienei, s-au impus reguli stricte pentru tencuirea casei. Reglementările statului și discursul medical au încercat permanent să limiteze tehnica lipirii cu lut amestecat cu gunoi de cal și pleavă, considerate dăunătoare pentru sănătatea omului. Și cum mai ales casele din lemn se pretau la asemenea practică, discursul devine chiar virulent în acest sens.²¹ Evoluția este extrem de lentă, deoarece practic în întreaga jumătate a doua a secolului al XIX-lea se insistă în această direcție. Adoptarea mortarului pe bază de var s-a făcut mai târziu, mai întâi la interioare, apoi s-a adoptat formula tencuirii unor chenare de 30-35 de centimetri în jurul ferestrelor și ușilor. Abia ultimul deceniu al secolului al XIX-lea aduce o extindere a noului sistem, împreună cu tendința generalizării folosirii ochiurilor de sticlă la ferestre.

Astfel, dacă înainte fereastra era parte fixă integrată în ansamblul construcției, acum ea devine tot mai mult un accesoriu cu valoare funcțională și estetică. Componenta estetică se observă bine și în cazul ornamentelor din lemn aplicate la streșini și la fațade și care, la fel, este o extindere destul de târzie a unor tendințe apărute anterior.

Etnografii au susținut că, în general, gospodăria românească tradițională a avut tendința separării funcțiilor în sistemul construcțiilor independente²², tendință ținând de spiritul românesc. Locuința, șura cu grajduri cu arie și fânar, depozitele erau de obicei unități distincte reunite în cadrul unei sau al mai multor curți. Cazurile de comasare exprimă fie imitație, fie constrângeri administrative sau dictate de nevoia de spațiu. Dintre construcțiile anexe, cele mai multe gospodării aveau: grajdul de vite cu șura pentru nutrețuri, grajdul pentru bucate, șoproanele pentru unelte și lemne de foc. În cazul grajdului pentru animale, trecerea la noul sistem bazat pe stabulație a determinat un efort de adaptare. Starea materială, tendințele și obiceiurile constructive locale și-au pus de bună seamă amprenta. Pereții grajdului sunt construiți pe un același tip de temelie de piatră destul de înaltă, sunt tencuiți cu pământ galben și se vâruiesc cu var alb pe dinăuntru. Tavanul nu lipsea niciodată și se alcătuia din grinzi transversale, peste care se așezau scândurile una lângă alta. Pentru a se înlesni transportul fânului din podul șurii, în tavan se lăsa o gaură deasupra ieslei. Podul în care se păstra fânul și celelalte nutrețuri e cât se poate de înalt, spațios și fără întărituri inutile.

¹⁹ V. Păcală, *op. cit.*, p. 405.

²⁰ *Ibidem*, p. 52.

²¹ N. Manolescu, *Igiena țaranului. Locuința, iluminatul și încălzitul ei, îmbrăcămintea, încălțăminte, alimentația țaranului în deosebitele epoci ale anului și în deosebitele regiuni ale țării*, București, 1895; de asemenea, Gh. Crăiniceanu, *Igiena țaranului român*, București, 1907.

²² N. Dunăre, *loc. cit.*, pp. 525-539.

Excepție de la această tendință de separare a funcțiilor la nivel de soluție constructivă făcea, desigur, cazul sașilor, ale căror tendințe de integrare și închidere a tuturor funcțiilor gospodăriei sub același acoperiș era o caracteristică ce venea încă din Evul Mediu și care se perpetuează în plină epocă modernă, chiar în noile condiționări impuse de economia cu atributele sale capitaliste. Nu trebuie omis deci nici faptul că, până la urmă, aceste tipuri de locuințe și de habitat au fost expresia unei concepții de viață și a unei filosofii a existenței ce i-a caracterizat pe proprietarii lor.

Tipul locuințelor a fost marcat direct și de tipul de așezare din care făceau parte. În satele de tip împrăștiat anexele erau dispuse în jurul casei cu singura preocupare de adaptare la teren. Satele de tip răsfirat au favorizat o oarecare ordonare a anexelor, care uneori erau parțial ordonate în clădiri de tipul șurilor, fiind specifice două tendințe: casa la frontul stradal și anexele retrase în partea opusă. Satele adunate urmăreau o tendință de ordonare, permițând și închiderea parțială sau totală a fronturilor, locuința fiind situată la stradă, fie cu axa longitudinală perpendiculară pe uliță în cele mai frecvente cazuri, fie cu axa longitudinală paralelă la uliță. Specializarea și concentrarea efortului economic asupra unui singur meșteșug menit să-i asigure existența prin comercializarea produselor, alături de continuarea practicilor agricole obișnuite, au avut efecte notabile asupra spațiului rural construit, încât astfel de construcții cu destinații economice speciale devin perfect adaptate funcțiunii lor. În al doilea rând, la construcțiile cu funcțiune eminent economică, se constată, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o restrângere a celor din lemn și orientarea spre noi tipuri de materiale mai rezistente.

În cazul celor de lemn, tehnica constructivă folosită este remarcabilă, multe din ele fiind adevărate inginerii populare. Apar astfel adevărate „complexe meșteșugărești” populare reunite într-o singură construcție: moară, piuă, joagăr, circular, polizor. Ele reprezintă din acest punct de vedere un apogeu al meșteșugurilor populare, înainte de a fi eliminate în cvasitotalitatea lor de producția industrială.

Fără îndoială că arhitectura de lemn, pe teritoriul transilvan, a cunoscut o evoluție continuă în ultimele trei secole, cea mai mare provocare spre modernizare venind din motivații economice. Am văzut care au fost cele mai importante dintre ele și în ce direcții s-au manifestat. Aspectele locale, definite de o sumă de realități specifice diverselor zone ale Transilvaniei, nuanțează datele problemei, dar nu le schimbă configurația esențială.

Datele statistice oficiale și recensămintele efectuate între 1850 și 1880 surprind destul de bine, sub aspect numeric, evoluția habitatului rural în Transilvania: astfel, la 1850 existau 2.796 de așezări stabile, din care 2.684 erau sate; în 1857 numărul satelor scade, ca urmare a tendinței de concentrare și dispariție a celor mici din unele zone montane până atunci silite să trăiască exclusiv din folosul ce îl dădeau pădurile și pășunile. În același timp, în 1850 numărul caselor era de 419.862, iar al locuințelor de 498.657, revenind în medie 4,9 membri de familie la o casă.²³ În 1857 numărul caselor crește la 452.875, iar al locuințelor la 507.243.²⁴ Recensământul din 1869-1870 consemna un număr de 2.207 sate, cu 438.139 de case.²⁵ Această dinamică reflectă o tendință de *restructurare* a așezărilor rurale, dar și a spațiului de locuit. Scăderea numărului caselor se explică prin restructurarea unor mici sate, dar și prin construirea de noi case de dimensiuni mai mari, cu mai multe încăperi care adăposteau uneori două generații (familii).

Distribuția așezărilor rurale la nivelul provinciei era extrem de inegală. Raportat la situația administrativă din epocă, comitatul Hunedoara deținea întâietate, având în componența sa administrativă un număr de 345 sate și nouă cătune. Era urmat de comitatul Turda, cu un număr de 174 de sate și 22 de cătune, aici înregistrându-se cea mai mare distribuție a populației rurale din

²³ *Recensământul din 1850 Transilvania*, coord. Traian Rotaru, Cluj, 1996; I. Bolovan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Cluj-Napoca, 2000, p. 38.

²⁴ *Recensământul din 1857 Transilvania*, ed. a II-a, coord. Traian Rotaru, Cluj, 1997.

²⁵ *A Magyar Korona Országban népszámlálás eredményei a hasznos házi Alátok kimutatásával együtt*, Pest, 1870, p. 14.

Câmpia Transilvaniei. Trebuie menționat că, raportat la populație, aceste sate se încadrau în categoria satelor mici și mijlocii (200-1.000 locuitori).

Studierea principalelor tendințe în evoluția habitatului rural din Transilvania relevă o dinamică în sens modernizator manifestată pe mai multe planuri și printr-o serie întreagă de tendințe. Astfel, în intervalul 1850-1880, numărul satelor foarte mici (1-199 loc.) cunoaște o scădere de la 180 la 137.²⁶

Aceeași tendință se observă și în cazul satelor mici și mijlocii, al căror număr scade de la 812, și apoi, de la 1.070 la 1.064. În schimb, satele mari și foarte mari au avut o evoluție ascendentă, ceea ce reflectă un proces de sistematizare și modernizare a spațiului demografic rural: astfel numărul satelor mari din provincie a sporit de la 455, în 1850, la 474 în 1880, iar al celor foarte mari (peste 2.000 de locuitori) de la 75 la 112 (vezi tabelul alăturat).

Distribuția teritorială a așezărilor urbane și rurale la nivel de comitate la 1872, conform statisticilor oficiale centralizate:

Unitatea administrativă	Ținuturi	Orașe libere regești	Târguri	Sate	Cătune
Distr. Brașov	8	1	4	19	4
Com. Ciuc	8	1	1	65	6
Com. Dăbâca	8	1	-	162	1
Distr. Făgăraș	6	1	-	72	10
Com. Cluj	12	2	4	205	2
Com. Szolnc.	9	1	-	144	9
Com. Crasna	8	1	-	72	-
Com. Târnava	8	1	-	114	-
Scaunul Mureș	8	1	-	127	1
Scaunul Mediaș	3	1	6	22	
Distr. Năsăud	6	-	4	42	2
Scaunul Sibiu	8	1	-	43	4
Com. Turda	12	2	4	174	22
Scaunul Odorhei	9	2	1	126	-
Com. Zarand	5	-	-	96	-
Com. Alba de Sus	6	-	-	72	2
Com. Alba de Jos	13	4	13	185	2
Scaunul Arieș	2	-	-	21	-
Trei Scaune	6	4	-	94	8

Sursa: MStÉ, vol. 1, 1872, Budapest, 1873, pp. 5-6.

Evoluția demografică a habitatului reflectă desigur tendințele dezvoltării economice dintr-o zonă sau alta. Din acest punct de vedere o importanță aparte o prezintă și repartizarea habitatului în funcție de mărimea acestuia. În privința satelor foarte mici (1-199 locuitori) constatăm că, la 1880, cele mai multe astfel de așezări se înregistrau, în ordine, în comitatul Hunedoara (47), Solnoc-Dăbâca (27) și Mureș-Turda (17).²⁷ În privința satelor mici (200-499), cele mai multe se înregistrau de asemenea în comitatul Hunedoara (203), Cluj (133) și Mureș-Turda (84), deci aceleași zone. Aceasta reflectă, pe lângă condiționările istorico-geografice, și faptul că din punct de vedere economic erau

²⁶ I. Bolovan, *op. cit.*, p. 97.

²⁷ *Ibidem*, p.101, tabelul.

cele mai slab dezvoltate zone. În privința satelor mari (1000-1999 locuitori), situația era, la 1880, următoarea: Alba de Jos cu 42 de sate, Hunedoara și Sibiu cu 34 de sate, deci o distribuție oarecum schimbată, condiționată de aceeași categorie de factori istorico-geografici și economici.

În privința satelor foarte mari situația apare schimbată, iar tendințele sunt **puternic** condiționate, de data aceasta, de factori economici. Ca număr de sate foarte mari (peste 2.000 locuitori) primul loc îl ocupă comitatul Ciuc cu 18 sate, urmat de Sibiu cu 13 sate și Brașov cu 10 sate.²⁸ Urmărirea evoluției demografice a acestor sate relevă situații interesante și complexe totodată, neputând fi integrată unui singur criteriu sau nivel de apreciere. Fără îndoială că factorii economici au jucat un rol de prim ordin în această evoluție, pe lângă cei strict demografici: natalitate, mortalitate, spor natural. De asemenea, cel puțin pentru perioada avută de noi în discuție, 1850-1875, când încă industrializarea nu făcuse pașii decisivi în sensul atragerii masive de populație rurală, nu putem vorbi de un aflus migratoriu dinspre sat spre oraș. Este vorba mai degrabă de un proces normal în condițiile deschiderii orașului, facilitat de liberalismul economic din deceniile 6-8 ale secolului al XIX-lea. Această deschidere a fost desigur limitată și este reflectată și de creșterea procentuală modestă a populației urbane în această perioadă, de la 6,5% în 1850 la 9,1% în 1870.

Creșterea demografică a acestui eșantion de sate luat de noi în discuție trebuie raportată la conjunctura economică favorizată de liberalizarea schimburilor comerciale cu România, fapt ce a creat posibilitatea unui avânt economic în zonă. În schimb, în acele sate foarte mari din Mărginime, anterior specializate pe creșterea oilor, se constată un lent dar sigur proces de decadentă reflectat, la nivel demografic și de habitat, în scăderea populației și a numărului de case (vezi și tabelul alăturat).

Evoluția demografică și a habitatului în câteva sate cu peste 2.000 de locuitori în intervalul 1850-1880. Studiu de caz: Scaunul Sibiu.

Numele satului	Număr de case la 1850	Populația la 1850	Număr de case la 1880	Populația la 1880
Apoldu de Jos	507	2.058	480	1.940
Biertan	628	2.389	550	2.487
Cristian	425	2.088	504	2.531
Gura Râului	539	2.474	568	2.357
Ludoș	451	2.003	465	1.831
Poplaca	510	2.254	599	2.315
Poiana Sibiului	923	3.823	977	3.431
Rășinari	1.476	5.695	1.400	5.232
Săliște	1.320	4.422	1.284	4.048
Slimnic	560	2.403	633	2.429
Șeica Mare	558	2.495	545	2.309
Tilișca	702	2.406	699	2.144
Jina	424	1.950	350	2.652

Surse: *Recensământul din 1857 Transilvania*, ed. a II-a, coord. Traian Rotaru, Cluj, 1997. *Recensământul din 1880 Transilvania*, coord. Traian Rotaru, Cluj, 1997.

²⁸ Vezi datele Recensămintele din 1850, 1857, 1870.

Cazul Rășinariilor, cea mai mare comună din Mărginimea Sibiului, este elocvent în acest sens: astfel, în 1857 avea o populație de 5.695 locuitori, respectiv, 5.232 locuitori în 1880. Dezvoltarea economică a comunei atinge apogeul la mijlocul veacului al XIX-lea, după care urmează cursul unei lente recesiuni în condițiile concurenței economice tot mai acerbe, formele vechi de prosperitate materială trebuind acum adaptate împrejurărilor spre a asigura țăranimii noi surse de câștig în condițiile suprafeței limitate a terenurilor agricole. Se constată în această perioadă o reorientare spre produsele forestiere și de construcție – piatra. Pătrunderea căii ferate la Sibiu a pus zona într-o situație delicată, întrucât a modificat șansele de dezvoltare economică în favoarea acelor localități care erau primele beneficiare ale acestei facilități. Pierderea concurenței pe piața prețurilor de cost la produse, fie ele agricole sau meșteșugărești (industriale), le-a compromis localităților din Mărginime posibilitatea de a accede la statutul de așezări urbane, deși prezentau destule premise în acest sens. Este și cazul altor comune din sudul Transilvaniei: Cristian, Feldioara, Biertan, Brețcu, Miercurea Nirajului etc. Faptul că traseele căilor ferate nu le-a integrat circuitului economic și comercial de tip capitalist le-a plasat pe o poziție de stagnare, până la urmă incompatibilă cu posibilitățile lor (se va fi adăugat desigur și decizia politică ce nu era nicidecum dispusă să acorde statut urban unor așezări cu populație majoritară nemaghiară). Cazul sudului Transilvaniei nu este unic în această privință. Exemple există și în alte zone: de pildă, în comitatul Cluj existau o serie de așezări rurale, precum Ceanu Mare, Florești sau Gilău, care, în ciuda creșterii demografice, nu tind spre atribute urbane din aceleași motive eminamente economice.

Această situație nu este specifică doar spațiului transilvănean. O regăsim și în alte provincii ale Imperiului și în alte zone ale Europei. Explicațiile care să depășească generalizări precum cele mai sus menționate pot fi date în măsura în care se vor face cercetări la nivel microeconomic local.

Abstract

The present study analyses the evolution of architecture and rural habitat in Transylvania during the second half of the 19th Century from the perspective of changes in society and economics. Those changes reflect the new traits in architecture from the point of view of planning and construction techniques and the concern for aesthetics as well. The inside of the houses knew transformations and adaptations according to the epoch's spirit and demands. It is also noted the tendency towards imitation and mutual influence, favoured by the new economic conditions.

The study of the tendencies in the human habitat's evolution in Transylvania points out the dynamics of modernisation of the rural settlements, conditioned by economic and administrative reasons.

As the study reveals, the situation is not specific to the Transylvanian area. It can also be traced in other provinces of the Empire, and also in other regions of Europe.